Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығынын инкишафы тарихиндә бөјүк хидмәтләри олан алим вә молланәсрәддинчи шаир Салман Мүмтаз Әскәров узун мүддәт М. Ә. Сабирлә достлуг етмишдир. Буна көрә онун архивдән тапыб илк дәфә нәшр етдијимиз ашағыдакы хатирәләрдә Сабирин һәјаты, јарадычылығы вә шәхсијјәти һаггында верилән мә'луматлар гијмәтли тарихи бир сәнәд кими әһәмијјәтлидир. Һеч шүбһәсиз ки, бу мараглы хатирә Сабиршүнаслығын бә'зи гаранлыг вә мүбаһисәли мәсәләләринин ишыгландырылмасына көмәк едәчәкдир.

Хатирә 1936-чы илдә Сабирин вәфатынын 25 иллији мүнасибәти илә јазылмышдыр. Мүәллифин әлјазмасы Мәркәзи Әдәбијјат вә Инчәсәнәт Архивиндә сахланылыр.

Аббас ЗАМАНОВ,
филоложи елмләр доктору.

САБИР ҺАГГЫНДА ХАТИРӘЛӘР

Салман МУМТАЗ

Һичри 1311-чи (миләди 1893-чү) илдә Сабир Ашгабада кәләрәк шамахылы Мәшәди Тејмур Сәмәдовун карвансарасына дүшмүшдү. Бу кәлиш Сабирин Хорасан тәрәфләринә олан икинчи кәлиши иди.

О тарихдә мән јалныз 11 јашларында идим вә халхаллы Мирзә Әсәдулланын мәктәбиндә дәрс охујурдум. Јахын дәрс јолдашларымдан бири Әмираслан иди. Әмираслан Ширван шаирләриндән Мирзә Нәсрулла Дидә тәхәллүсүн нәвәси вә Әшрәф бәјин оғлудур. Әмираслан һафизәси гүввәтли, өзү мәндән ики јаш бөјүк, зирәк бир ушаг иди.

О заманлар мәктәбләрдә адына күнләри һафизәдән ше'рләшмәк адәт иди. Биз бу адәтә риајәт едирдик. Нөвбәти һәфтәләрин бириндә мәктәбин бүтүн шакирдләри икијә бөлүнмүшдү. Бир дәстәнин башында Әмирәслан, бириндә дә мән дурурдум.

Молламыз Мирзә Әсәдулла дә битәрәф галараг дејишәнләри динләјирди. Әмирәслан чох бәркә дүшмүшдү, нә гәдәр чырпынырдыса да әлиндән бир шеј кәлмирди. О... чаваб олараг «с» (син) һәрфи илә башланан бир бејт сөјләмәли иди. Лакин нә өзүнүн вә нә дә јолдашларынын һафизәсиндә белә бир бејт јох иди. Сон моһләт олараг вермиш олдуғум үч дәгигәлик вахт артыг битмишди. Бизим галиб вә онларын мәғлуб олачағына јалныз бир нечә санијә галдығындан үрәкләри дөјүнүрдү. Бирдән-бирә һеч көзләнилмәјән һалда Әмирәслан руһланараг уча сәслә «тапдым, тапдым», — деди вә ајрыча бир зөвглә мәнә чаваб олараг ашағыдакы:

Сөјләдим Муштағә, вер ағ күркүнү бир күн кејим,
Деди кет, кет вермәрәм, бу итјатанымдыр мәним,—

бејтини сөјләди.

Әмирасланын јолдашлары севинди. Мәним јолдашларым исә чығалдады: «Бу һеч ше'рә охшамыр. Биз буну гәбул етмирик», — дејәнләр дә олду. Мән әксинә олараг гәбул етдимсә дә, јенә наразы галанлар олду. Нәһајәт, Мирзә Әсәдулла мәнә гүввәт верәрәк «бу һәчви-мәлиһдир, чох да көзәлдир», — дедикдән сонра ара сакитләшди.

Доғрудан да бу бејт мәним хошума кәләрәк диггәтими чәлб етмишди. Чүнки о тарихә кими мәним билдијим вә ешитдијим ше'рләрин һамысы дованбалалары кими бир-биринә охшајан ше'рләрдән ибарәт иди. Бунда һәм сатира, һәм дә бир јенилик вар иди. Мөвзу көзәл иди. Лакин нә мүнасибәтлә вә кимә дедији анлашылмырды. Хүласә, јарым саатдан сонра Әмирәслан вә јолдашлары мәғлуб вә биз галиб чыхдыг.

Мән мәктәбдән азад оларкән Әмирасландан јухарыдакы бејтин кимин вә мә'насынын нәдән ибарәт олдуғуну сорушдум. Әмираслан мә'насында баш-ајаг вурду. Чаваб верә билмәди, лакин ганлини-саһибини деди:

— Бу, бир нечә бејтдир. Сөјләјәни дә бизим шамахылы Әләкбәрдир. Бу һалда да Ашгабаддадыр. Истәјирсән мә'насыны сорушум, сәнә дејим. Мән анчаг тәк бир бејтини атама охујанда өјрәндим.

Әмирасланын чавабындан мән даһа да мараглandым вә шәхсән Әләкбәри көрмәк истәдим. Буну Әмирәслана билдирәндә деди:

— Бу асандыр. Атам ону тез-тез евә кәтирир. Бизә кәтирәндә сәнә хәбәр верәрәм, кедиб көрүшәрик.

Мән дә разы олдум. Әмирәслан 3—4 күндән сонра хәбәр кәтирди ки, Әләкбәр дүнән атамын јанына кәлмишди. Шамахылы бир кәрбәлајы илә ортаг олдуғуну вә мәшәди Тејмур Сәмәдовун карвансарасында сабун биширмәјә башладығыны сөјләди.

Мәшәди Тејмурун карвансарасы Тәкә мејданында, бизим дәрс охудуғумуз карвансара да Атамански күчәдә ваге иди. Даһа узаға гојмајыб о күн дәрсдән чыхаркән Әмирасланла бәрабәр Әләкбәри көрмәјә кетдик.

Карвансара бөјүк вә кениш бир һәјәтә вә дөрд бир тәрәфиндә јердән бир аршын һүндүр, габағы балконлу тәк-тәк һүчрәләрә малик иди. Бу һүчрәләрин бириндә Әләкбәр отурурду. Сајы јүздән чох олан һүчрәләрин гапыларында јазы вә ја башга бир аламәт јох иди. Һансы һүчрә Әләкбәрин олдуғуну таныја билмирдик вә бир адамдан сорушмаға да утанырдыг. Дуруха-дуруха о јан-бу јана көз кәздирәркән һәјәтин бир күнчүндә ики гулплу бир гара чугун тијан көзүмүзә саташды. Тијана сары јөнәләркән очагдан бир аз гыраг, диварын дибиндә одун көтүјүнүн үстүндә бир арыг, гарашын оглан отурмуш иди ки, бу Әләкбәр иди.

Салам вердик, чаваб алдыг. Әләкбәр Әмирасланын хатиринә мәни дә әркәләди, әзизләди. Әмираслан мәтләби ачды вә јухарыдакы бејтин мә'насыны өјрәнмәк үчүн кәлдијимизи дә сөјләди. Әләкбәр күләрәк бизә белә чаваб верди:

— Муштаг шамахылы бир шаирдир. Сәнәти гәссаблыг, јә'ни баш кәсмәкдир. Һәм дә чох кифир, тәнбәл вә пинти бир адамдыр. Көмүр рәнкиндә бир күркү вардыр ки, башдан-ајаға чим јағдыр. Мән бир нечә сәтир илә Муштағын үзүнү- күркүнү лоғаза гојдум ки, бәлкә бу сәнәтдән әл чәкә. Һимәтинин азлығындан гәссаблығдан әл чәкә билмәјиб, анчаг күркүнү дәјишди. Доғрудур, мәним сәнәтим олан сабунчулуг да чох кәсиф сәнәтдир. Елә мәним өзүм дә бундан наразыјам. Амма сабунчулуғун гәссаблыгдан фәрги вардыр. Әввәла, баш кәсмәк, ган төкмәк јохдур. Икинчи дә һәр бир кәсафәти сабун јујуб апарыр.

Бу һалда Әләкбәр бирдән әлини голтуг чибинә узатды. Мән күман еләдим ки, о бејтин тамам нүсхәсини чыхардыр. Тәәссүф олсун ки, мәним арзумун әксинә олараг голтуғундан саатыны чыхардыб бахды вә гурмаға башлады. Сабирин сааты дојирми вә ачарла гурулан бир күмүш саат иди. Үстүндә Нәсрәддин шаһын шәкли варды. Саатын үзәриндәки шәкил мәнә ашина иди, чүнки бизим евимиздәки подносларын вә мәчмәиләрин үстүндәки шәкилләрин ејни иди.

Мән Әмираслана һим-ишарә еләдим ки, кедәк. Әләкбәр дујду, һими ганды вә үзүнү мәнә чевириб деди:

— Саата бахмағым јахшы дүшмәди. Үрәјиниздә башга шеј кәлмәсин. Јадымдан чыхыб гурмамышдым. Бир дә тијанын алтындан одунларын чәкмәк вахтынын јетишиб јетишмәдијини билмәк истәјирдим. Көрдүм һәлә 20 дәгигә вардыр, хатирчәм олдум.

Ахшамчағы иди, гаш гаралмаға аз галмышды. Евимиз дә узаг иди. Бунларын һамысыны нәзәрә алараг гајытмаға изн истәдик. Әләкбәр дә разы олараг изн верди. Биз дә ајры бир вахт кәләчәјимизи вә'д етдик.

Амма бәдбәхтликдән бу мүмкүн олмады.

...Әләкбәрин мәрсијәләрдә ишләтдији тәхәллүс «Сабир» иди. Халг узагдан ону бир-бирләринә көстәрдикдә Сабир Әләкбәр дејә көстәрирди. О тарихдән е'тибарән Закаспи тәрәфләриндә Әләкбәр «Сабир Әләкбәр» ады илә мә'руф вә мәшһур олду.

Сабирин ортағы олан Кәрбәлајы фүрсәтдән истифадә едәрәк Сабирин сабунчулуға гојдуғу чүз'и мајаја белә көз дикди вә ону алабаш ашыг удан кими удду. «Зәрәр еләмишик, јанда јатдыг, [illegible] чыға батды», — деди.

Сабир гојнунун сааты илә алтына салдығы Тәкә халчасыны тә'чили сатараг Мәрв шәһәринә һәрәкәт етди вә орада да чох галмајараг Хорасана кетди. ...О тарихдә Сабирлә икинчи дәфә көрүшмәјә имкан тапмадым.

☆

1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси чыхмаға башларкән бир охучу сифәти илә мәним дә диггәтими чәлб етди. Чүнки халгымызын белә бир мәчмуәјә чох-чохдан еһтијачы вар иди.

Хүсусән «Һоп-һоп» имзасы илә мәчмуәдә дәрч олунан ше'рләрә там мә'насы илә вурулараг валеһ вә мәфтун олдум. Чүнки о ше'рләрин мөвзусу, стили о заманлар һал-һәјатда олан шаирләримизин һеч биринин үслубуна бәнзәмәјирди. Мән о ше'рләри севә-севә охујаркән јијәсини, саһибини дә танымаг истәјирдим. Күман едирдим ки, о ше'рләр ја Мирзә Сәмәндәрин вә ја да Лә'лининдир. Чүнки о тарихдә бу ики шаир гәдәр бишкин вә һәчвкү шаиримиз јох иди. Бирдән-бирә бунларда да бөјлә бир дәјишиклик әмәлә кәлдијинә дә аглым кәсмирди.

Мирзә Сәмәндәр Дәрбәнддә, Лә'ли дә Тифлисдә јашајырды. Нәһајәт никаранчылыгдан гуртармаг үчүн идарәдән јазыб сорушмаг истәјирдим ки, Һачы Казым бәј Габил Ашгабада кәлди. Һачы Казым бәј шамахылы бир тачир олуб Мәрвдә, Бајрамәлидә тичарәт едирди, һәм дә шаир иди.

Сабирин досту олан Габил мәним суалыма чаваб олараг «Һоп-һоп» имзасы илә чап олан ше'рләрин һамысы Сабирин олдуғуну сөјләди вә мәнә дә бу сирри кизли сахламағымы тövсијә етди. Мән дә артыг шәкдән чыхараг бөјүк Сабиримизи таныдым.

Башга јолдашларыма олдуғу кими, Сабирин мәнә бөјүк тә'сири олмушдур. Онун ше'рләрини охујандан сонра о тарихә кими әски үсулда сөјләдијим бүтүн ше'рләрими атдым вә онун сәпкисиндә сатира јазмаға башладым. Буна көрә дә 1906-чы илдән е'тибарән вәзифәм ағырлашды. Чүнки мәним чалышдығым саһә башга иди.

Мән 1903-чү илин сон јарысындан е'тибарән Азәрбајчанын мүстәгил дил вә әдәбијјатыны мејдана чыхармаг үчүн материал вә мә'лумат [illegible]јырдым. 1905-чи ил ингилабы да мәни [illegible] ојатды вә ишә даһа да чидди башладым.

1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин нәшрә башламасы вә бөјүк Сабирин зүһура чыхмасы мәним вәзифәләрими даһа да ағырлашдырды. Чүнки мәним ишләдијим әсас саһә Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты иди. «Молла Нәсрәддин» вә Сабир саһәләри башга бир саһә иди. Бунлар бир-бирләри илә тутмурду. Гаршымда бир тәрәфдән Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты, бир тәрәфдән дә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин мадди вә мә'нәви тә'мини, дикәр тәрәфдән дә халгымыза хејир јетирмәк үчүн Сабир үсул вә мөвзуларында јазы јаза билмәк вә ше'рләр сөјләмәк вәзифәләри дурурду. Мән бунларын һеч бирисиндән ајрылмаг вә гәфләт етмәјә разы дејилдим. Одур ки, һәр үч чәбһәдә дә ишләмәјә вә үрәклә чалышмаға башладым. Нә гәдәр мүвәффәг олуб олмадығымы тарих вә әлдә мөвчуд вәсигәләр мүәјјән едә биләр.

Одур ки, 1906-чы илин сон јарысындан е'тибарән «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинә јаздығым әһәмијјәтсиз јазылар, хырда-хырда хәбәр, мәгалә, мәктуб, һәм дә бә'зи имзасыз ше'рләрдән ибарәтдир.

Јалныз 1910-чу илдән е'тибарән Сабир үсулуну аз-чох мәнимсәмәјә имкан вә диггәт тапа билдим. О заман мән 26—27 јашларында идим. Буна да шәхсән Сабир сәбәб олду.

1910-чу илин ијун ајында мән Бакыја кәлмишдим вә Бакыдан да Тифлисә кедәчәкдим. Бурада тәсадүфи олараг икинчи дәфә Сабирлә көрүшә билдим. Бу да Ашгабадда 1893-чү илдә илк дәфә Сабирлә көрүшдүјүмүз тарихдән 17 ил сонра иди.

Бир ил јарым сәфәрдә олдуғум үчүн Сабирин Бакыја көчмәсиндән хәбәрим јох иди. Мән ону Шамахыда билирдим. Бакыда галмағымдан мәгсәд Сүлејман бәј Әбдүррәһманбәјов илә көрүшмәк иди. Сүлејман бәј о заманын мәшһур мүәллимләриндән олараг гутгашенли иди. Һәмин Сүлејман бәјдән Һачы Исмајыл бәј Гутгашенлијә даир мә'лумат топлајачагдым.

Бакыда мән Метропол гостиницасына дүшмүшдүм. Сүлејман бәј дә Исмајыл Маһмудзадәнин Исламијјә адлы меһманханасында галырды. Сүлејман бәј илә көрүшмәк үчүн Исламијјәјә кетмишдим. Коридорда бирдән-бирә Сабирлә үз-үзә чыхдыг. Мән ону танымадым, о мәни таныды. Сабир:

— Әфв един:з, көзүмә таныш кәлирсиниз, — дејә мәни сахлады. Мән дә «чох ола биләр» — дејиб дајандым.

Сабир 17 ил габаг Ашгабадда олан илк көрүшмүзү хатырлады вә ону јерли-јатаглы сөјләмәјә башлады. Мән дә «доғрудур» — дејә сөзләрини [illegible] етдим. Әл верди, саламлашдыг.

Мән Сабири көјдә ахтарырдым, јердә әлимә дүшмүшдү. Чүнки Тифлисдә көрүшә билмәјәчәјим мәнә јәгин иди. Шамахыја да кетсә идим, Сабирин даһа да башы ағрыјачаг иди. Һеч белә көзәл тәсадүф олмазды ки, мәнә мүјәссәр олду. Сабирлә бәрабәр Исламијјәнин залына кирдик. Гырмызы фәсли бир бакылы илә танымадығым бир мүәллим билјард ојнајырды.

Биз залын узаг бир кушәсинә чәкилиб отурдуг. Бир аз сөһбәт етмишдик ки, сөз ше'рдән, «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндән дүшдү вә бир нечә дәгигәдән сонра мәним «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси илә сых әлагәдә олдуғума мүлтәфит олду вә тәәччүблә мәнә үзүн тутараг «Сиз Салмансынызмы?» — дејә суал етди. Мән дә «һә» — дедим. Лүтфән ајаға дурараг әл верди вә икинчи дәфә таныш олдуг. Һаггымда фөвгәл'адә еһтирамлар көстәрди.

Мән дә ахшамчағы Метрополдан Исламијјәјә көчдүм. Данышыласы сөзләр чох-чох иди. Буна асудә вахт вә асудә мәгам лазым иди. Сабир мәни о ахшам Әһмәд Камал, шамахылы Мәммәдтағы Күлүјев вә Мәһәммәд Һади илә таныш етди.

Билјард ојнајанларын наһамвар данышыглары, ајагларынын таппылтысы, шарларын тыггылтысы сөһбәтимизә мане олараг мәни чох нараһат едирди.

Бәһа Сәид адлы бир түрк бизә јанашараг салам верди, Әһмәд Камалын тәклифинә көрә мәнимлә таныш олду. Бу түркүн әлиндә «Мир'ат» мәчмуәсинин биринчи нөмрәси үчүн чәкилмиш бир карикатура вар иди, бизә көстәрди, бәјәнән вә бәјәнмәјән олду. Сабир исә бәјәнмәди вә деди:

— Рәссам дејәндә «Молла Нәсрәддин»ин рәссамыдыр.

Бәһа Сәид бу сөздән пәрт олду исә дә үзә вурмады вә бир-ики дәгигәдән сонра Мәһәммәд Һадини дә көтүрүб кетди вә мә'лум олду ки, карикатураны Бәһа Сәид өзү чәкмиш имиш. Бир аз сонра биз дә дағылдыг.

Кечә кечмиш олдуғу үчүн мән дә Сабири өз нөмрәмә кәтирдим вә галмағыны тәклиф етдим. Сабир разы олду. Әлаһиддә кроват гојмаг мүмкүн [illegible]мадығындан кроватымы она верәрәк өзүм куш[illegible]анын үстүндә узандым.

Сабир јарым саатдан чох о бөјрү вә бу бөјрү үстүндә чеврилди. Сәбәбини сорушдугда кроватдан шикајәт едәрәк «мәни атыб-тутур», — деди. Јеримизи дәјишдик. Кушетканын үстүнә узанан кими «ох, буна нә демишәм, мән пружинли кроваты һарада көрмүшәм», — дејәрәк јатды.

Мә'лум олду ки, Сабир индијәчән пружинли кроватда јатмамышдыр. Кечә кеч јатмағымыза көрә сәһәр бир аз кеч дурмалы идик. Лакин конкаларын зәнкинин сәси вә базар әһлинин һај-күјү буна мане олду вә о күн Сабирлә ашағыдакы мүсаһибәмиз олду:

С.* — Сизин илк тәхәллүсүнүз олан «Һоп-һоп» сөзүнүн мә'насы нәдир вә нә сәбәбә буну гәбул етмисиниз?

Ч.* — Бу тәхәллүсү мәнә өзиз достум Мәшәди Һәбиб вермишдир. Һоп-һоп гуш адыдыр. Бу гушун бу аддан башга ел арасында јенә бир нечә ады вардыр ки, Фатмабачы, буббу, оп-оп вә шанапипик о чүмләдәндир. Мәшәди Һәбиб мәнә «Фатмабачы» дејә хитаб етмәк үчүн бу ады интихаб етмишдир. Мән дә бунун әвәзиндә онун тәхәллүсүнү «Гыздырмалы» гојмушам ки, мә'насыны һәлә бу күнә кими анлаја билмәмишдир.

С. — Нә сәбәбә тәхәллүсүнүзү тез-тез дәјишдирирсиниз?

Ч. — Буну ширванлылардан вә мүһитдән сорушмалысыныз.

С. — Аббас Сәһһәтин нечә јашы вардыр? Сиз бөјүксүнүз, јохса о?

Ч. — Башда о бөјүкдүр, јашда мән.

С. — Сәһһәт дәрин савадлыдырмы?

Ч. — Мән онун шакирдијәм, о мәнә устаддыр.

С. — Османлыларын классик шаирләриндән кимләри бәјәнирсиниз?

Ч. — Зија Паша илә Намиг Камал бәји.

С. — Тофиг Фикрәти бәјәнмирсиниз, дүздүрмү?

* С. — суал, Ч. — чаваб.

Ч. — Сиз османлы шаирләрини сорушдунуз, мән дә фикрими дедим. Фикрәт әрәб шаиридир.* Бу адда түрк шаири јохдур. Јахшы оларды ки, буну Мәһәммәд Һади әфәндидән сорушајдыныз. Јахшысыны о биләр.

С. — «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин 18-чи нөмрәсиндәки «Көзәлим» үнванлы ше'ринизин 3-чү вә 5-чи бәндләри ајры бәһрдәдир. Бунун сәбәби вә һикмәти нәдир?

Ч. — Һикмәти вә сәбәби мүркүләмәкдир. Мән кечәләр «Сәда» гәзетәсиндә корректорлуг едирәм. Идарә хүсуси телеграмлар алмыр. О гәдәр көзләјир ки, «Каспи», «Һәгигәт» вә саир гәзетәләр чап олуб чыхыр. Онлар чыхандан сонра телеграмлар тәрчүмә олунур, дүзүлүр, басылыр, мән дә корректурасына бахырам. Мән о ше'ри Һашым бәјин мәтбәәсиндә кечә јарысы јазмышам вә јазаркән мүркүләјиб сонра да јухуламышам. Јухудан ајыландан сонра да мабә'дини јазмышам. Ше'р тәб' олуб кәләндән сонра сәһвими баша дүшмүшәм ки, бу да чох кеч иди.

С. — Мәтбу ше'рләринизин һансыны чох бәјәнирсиниз?

Ч. — Һеч бирини. Бәјәниләси ше'рләри сонралар јазачағам.

С. — Сонра, јә'ни нә вахт?

Ч. — Мүркүләмәјәндә.

С. — Нә үчүн ше'рләринизи һеча вәзниндә дејил, әруз бәһриндә јазырсыныз вә ше'рин әски формаларыны, шәкилләрини шиддәтли сурәтдә мүһафизә едирсиниз?

Ч. — Бу чох мүһүм мәсәләдир. Көрүм өз фикрими дејә биләчәјимми. Мәнчә јени фикирләри вә јени мөвзулары мүтләг әски формада вә әруз бөһрләриндә вермәк вә јазмаг лазым, һәм дә вачибдир. Бунлары бирдән-бирә дәјишиб охучуну әдәбијјатдан јадырғатмаг вә сојутмаг олмаз. Ири-ири топлар илә һүчума кечән дүшмәнин габағына сәдәф дәстәли вә гызыл сују илә јазылы күмүшлү хәнчәл илә чыхмаг ағылсызлыгдыр.

Әруз бизим дејилдир. Буну һамы билир. Лакин 13 әсрдир әдәбијјатымызы мүһасирәјә алмышдыр. Бу мүһасирә дә бөјүк-бөјүк устадларын планы, нәгшәси вә әлләри илә олмушдур. Бу мүһасирәни јарыб әдәбијјатымызы хилас етмәк, јенә јухарыдакы устадлар кими бөјүк устадларын әлләри илә мүмкүн олачагдыр.

Бөјүк шаирләри дә, устадлары да анчаг билик вә халг јетирә биләр. Шаир елин, халгын һөкмраны вә көзүнүн ишығы олмалыдыр ки, о нә десә халг она бахсын вә нә јазса ел охусун. Бу һөкмранлыг да јалныз елин руһуну билмәклә вә тәләбләрини өдәмәклә олар. Елин һалына јанмајыб күчлә һөкмранлыг едәнләр «достум» Әбдүлһәмид вә Мәммәдәлинин күнүнә дүшәрләр.

Ше'р илә мусиги бирдир. Бунларын һәр икисн дә инсанларын руһу илә әлагәдардыр. Лакин ше'р јүксәкдир вә онун мәгамы учадыр. Ше'р мусигисиз олар, мусиги ше'рсиз олмаз. Елин үрәјиндән дејилән ше'рләр башдан-баша мусигидир. Чүнки һәр бир кәс ону өз аһәнкинә ујдуруб охујачагдыр.

Мусигимиздә секаһ, чаркаһ, шур, раст вә саир муғамлар вардыр. Бунлар бизим дејил, кәлмәдир, амма бизимдир, руһумуза көк салмышдыр, руһумузун гидасыдыр. Бу муғамлар әруз бәһрләри илә бир тарихдә јурдумуза кәлмишдир вә бир тарихдә дә кедәчәкдир. Бунларын һәјаты бир-биринә бағлыдыр.

Дөрд јүз илдән бәридир Фүзулинин ше'рләринин шөһрәти бүтүн Шәрги гапсамышдыр. Һамы о ше'рләри әзбәрдән билир вә истәдији заман севә-севә охујур. Һалбуки бу ше'рләр башдан-баша әруз бәһрләриндә јазылмышдыр.

Сә'диниң, Һафизин гәзәлләринин габағына анчаг гәзәл илә чыхмаг оларды ки, Фүзули буну дујмуш, чыхмыш вә онларын нүфузларыны гырмышдыр.

Мән Фүзули «Диван»ына, Фүзули гәзәлләринә башдан-баша нәзирә јазмаг фикриндәјәм, јә'ни о формада вә о бәһрләрдә олмаг шәрти илә јени-јени мөвзуларда гәзәлләр јазачағам. Һәлә бир нечә нәзирә дә јазмышам:

Аһ ејләдијим нәш'еји-гәлјанын үчүндүр,
Ган ағладығым гәһвеји-финчанын үчүндүр.

☆

Көнлүм буланыр кучәдә чөвланыны көрчәк,
Нитгим тутулур һәрзәвү һәдјаныны көрчәк,—

мәтлә'ләри илә башланан гәзәлләр дә о чүмләдән олараг Фүзулинин ашағыдакы:

Аһ ејләдијим сәрви-хураманын үчүндүр,
Ган ағладығым гөнчеји-хәнданын үчүндүр.

☆

Көнлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көрчәк,
Нитгим тутулур гөнчеји-хәнданыны көрчәк,—

мәтлә'ли гәзәлләринә нәзирәдир.

Ше'р одур ки, мөвзусу һәјатдан көтүрүлүб, өзү дә ачыг вә ајдын јазылсын, һәм дә халгын руһуна ујғун јазылсын. Беш күн, үч күн өмр еләјиб јашајан ше'рләрә ше'р дејилмәз. Халгын охумадығы, әзбәрләмәдији ше'р ше'р дејилдир. Чүнки онларын әсасы вә бүнөврәси јохдур, онлар һүбаб** кәмиси кими тез чыхыб тез дә батарлар. Елин руһундан, үрәјиндән гопмајан ше'рләр халгын руһунда һеч бир заман һәјәчан әмәлә кәтирә билмәз.

Бир адамы раһат отурдуғу јердә јериндән дурғузуб ојнатмаг үчүн она онун көнлү истәдији вә сүмүјүнә дүшдүјү һава чалынмалыдыр. Белә олмаса о, голларыны ачыб сүзә билмәјәчәкдир.

Әзиз достум вә устадым олан Сәһһәт мәним фикримин бә'зи нөгтәләри илә шәрик олмурса да ејби јохдур. Буну кәләчәк көстәрәчәкдир...

---

* М. Ә. Сабир Т. Фикрәтин әсәрләриндә әрәб сөзләринин чох ишләдилдијини нәзәрдә тутур.

** Көпүк.

Ахтарышлар, Тапынтылар

Сабир мәним «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә сејрәк-сејрәк ше'р јазмағымын сәбәбини сорушду. Мән дә бачарығсызлығымы вә вахтымын аз олдуғуну сөјләдим. «Бунлар бәһанәдир»— деди. Зија Пашанын мәшһур тәркиббәндинин ики парчасына ики саата кими нәзирә јазмағымы тапшырды.

Мән дә итаәт едәрәк јаздым. Сабир бәјәнди вә бир сәтрини дә тәсһиһ етди. О ше'рләрин мәтлә'ләри ашағыдакы:

Мәсчиддә көрүб бизләри, санма үләмајыз,
Гафгазда гәзетханлыға рәғбәт јени чыхды,—

сәтирләрдир ки, 1910-чу илдә чыхан «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин 37-чи нөмрәсиндә «Хортдан бәј» имзасы илә нәшр олунмушдур. Сабирин көстәришинә көрә мән дә 10-чу илдән е'тибарән «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинә һәрдәнбир ше'рләримдән көндәрирдим.

Хүласә, ики һәфтә Бакыда галдым. Сабирлә дә тез-тез көрүшүрдүм. Тифлисә кедәркән Сабир мәнә бир ше'рини верди ки, Мирзә Чәлилә верим.

«Мүртәче хадимләрим, һа имди хидмәт вахтыдыр»— мәтлә'и илә башланан о ше'р 10-чу илин 26-чы нөмрәсиндә нәшр едилмишдир.

Сабир вәфат едәндә мән Ашгабадда хәстә идим... Устадым Ага Мәммәд Исмајыл Мүнир тәхәллүс дә Сабирин хәстәлијиндән изтираба дүшәрәк бизә кәлмишди. Бир аз кечмәдән Сәһһәтдән телеграмма кәлди вә Сабирин вәфаты хәбәрини кәтирди. Ага Мәммәд Исмајыл гәләми әлинә алараг Сабирә бир ше'р јазды ки, онун илк бејти ашағыдакы:

Әдиби-намвәр Сабир ки, буд Хаганији-сани,
Әз у шод мофтәхәр Гафгаз чүн Ширван зи Хагани;—

сәтирләрдән ибарәтдир. Мән бу ше'ри Бакыја, Һачы Ибраһим Гасымова көндәрдим. О да јалныз икичә бејтини, јанылмырамса «Мә'лумат» гәзетәсиндә, һәм дә гәләт олараг нәшр етмишдир.

Сабирин вәфаты күнү мән өзүм дә Сабирә бир ше'р јазмышдым. Хатиримдә галан парчалар ашағыдакы:

Зәбани-хамә јазан дәм сәнә бу мәрсијәни,
Лисан һал илә сәсләнди һејф Әли Әкбәр.
Шүан-ше'рин илә ше'рләр ишыгланды,
Зијан-тәб'ин илә олду тәб'ләр әнвәр,—

сәтирләрдән ибарәтдир.

Сабир илә мүасир ики һәчвку, сатирајазан шаир вар иди. Онун бири Түркијәдә, бири дә Иранда иди. Түркијәдәкинин ады Әшрәф бәј, Ирандакынын ады Сејид Әшрәфдир. Һәр икисиндән дә Сабир гат-гат јүксәк вә бөјүкдүр.

Әшрәф бәји билмирәм, Сејид Әшрәф бөјүк Сабирин отуза гәдәр ше'рини фарсчаја тәрчүмә едәрәк, «Нәсими-шимал»да дәрч етмишдир. О ше'рләрин бири «Фәһлә», бири «Ханбачы», бири дә «Бабы» ше'рләридир.

1913-чү илдә мән Тифлисдә «Сејид Әһмәд Һатиф» адлы китабчамы нәшр етдирдим. Сәһһәт Волга сәјаһәтинә кетмишди. Самарадан «Молла Нәсрәддин» идарәсинә мәктуб јазыб Тифлисдә аз дајанмағымы хаһиш етди. Мән дә дајандым.

Тифлисдә Сәһһәтлә етдијимиз сөһбәтләрин бири, һәм дә ән үмдәси Сабирин «Диван»ынын чап олунмаг мәсәләси иди. Лакин бир мәсәләдә сөзүмүз дүз кәлмирди. О да Сабирин Сәһһәтә вермиш олдуғу гејри-мәтбу ше'рләринин дивана салынмаг мәсәләси иди.

Сабир вәфатына бир күн галмыш Сәһһәтә ағзы бағлы бир пакет ичиндә бир нечә ше'р верәрәк, лакин вәфатындан јалныз он ил сонра ачылыб нәшр едилмәсини тапшырмышды вә она гәлиз андлар верәрәк вәсијјәтинә әмәл едәчәјинә сөз алмышды. Мән нә гәдәр сә'ј етдимсә Сәһһәт сөзүндән дөнмәди, «бу мәним тәрәфимдән Сабирә гаршы хәјанәт олар»,— деди.

1913-чү илдән сонра даһа Сәһһәт илә көрүшә билмәдим. О ше'рләр Сәһһәтдә галды. Сәһһәтин гејри-мәтбу әсәрләри «Сәјавүш», «Волга сәјаһәтнамәси», «Әли вә Аишә» романы, «Демон» тәрчүмәси вә саирәдән ибарәтдир. Күман едирәм ки, бу әсәрләр Сәһһәтин Шамахыдакы евиндә вә јаинки Галабазардакы гоһумларында галмышдыр.

Хүласә, Сәһһәтин әсәрләри һарада исә Сабирин гејри-мәтбу ше'ри дә орада олмалыдыр. Бунлары ахтармаг вә ахтармаг лазымдыр.

Бөјүк Сабир заманында тәгдир олунмады, олуна да билмәзди. Чүнки һәр бир көз бөјүк адамы таныја билмәз. Јалныз Совет һакимијјәти өз пигилабчы олан бөјүк шаирини әввәл күндән таныјараг тәгдир етди вә онун һаггында әлиндән кәләни әсиркәмәди. Тәк Азәрбајчан дејил, бүтүн Шәргдә бөјүк Сабиримиз мәшһурдур, һәлә бундан сонра даһа да мәшһур олачагдыр.

Тарих е'тибары илә Сабирә гојулан һејкәл бүтүн Шәргдә биринчи һејкәлдир ки, о һејкәли дә Азәрбајчанын бөјүк шаири олан Сабирә гәдрдан Совет һөкумәти гојмушдур.